

ציונות, יהדות ודמוקרטיה: רב־ערכיות כתשתית ללימודי אזרחות

אשר כהן

הקדמה

ציונות, יהדות ודמוקרטיה הן עקרונות העל, ערכי היסוד, העומדים ביסוד התשתית הערכית והחוקתית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, כהגדרתה בחוקי היסוד. ניתן לראות בהן זהויות משנה ערכיות מרכזיות, שכל אחת מהן מהווה מכלול של תפיסות, אמונות, ערכים ודרכי פעולה המבטאים את ערך היסוד. הטיעון המרכזי בדיון להלן הוא שעל לימודי האזרחות לשקף ולבטא את אותה תשתית ערכית וחוקתית. בניגוד לרב־ערכיות, קרי המחויבות הבר־זמנית לשלוש זהויות המשנה האמורות העומדת ביסוד גישה זו, הגישות המערערות על הנחה זו מתאפיינות בחד־ערכיות, במובן זה שהן נאבקות על מיקוד לימודי האזרחות בזהות משנה אחת ועל הענקת עדיפות מבנית לזהות זו על פני זהויות המשנה האחרות.

בכל הנוגע ליחסם של פרטים וקבוצות לשלוש זהויות המשנה יש להבחין בין שני רבדים. האחד נוגע למגוון המשמעויות והפרשנויות שנותנים פרטים וקבוצות לכל אחד משלושת ערכי היסוד בנפרד. ערכים אלה אינם חדגוניים, ובמהותם הם מאפשרים פרשנויות ונקודות מבט שונות ובעקבותיהן מחלוקות. הרובד השני נוגע לשקלול ולאזון הראויים בין עקרונות העל, בהנחה שהמפגש ביניהם מעורר לא אחת פוטנציאל של עימותים ומתחים באופן המחייב הכרעות. המחלוקת בנוגע לשני רבדים אלה באה לידי ביטוי במגוון הפרשנויות של המונחים "יהודית" ו/או "דמוקרטית" ו/או "ציונית", כל אחת בנפרד, ובגישות השונות כלפי האזון הראוי ביניהם בהקשרים השונים שבהם נדרשות הכרעות חברתיות, אידאולוגיות, תרבותיות, משפטיות ופוליטיות.

היריבויות והמאבקים השונים, ואף ההסכמה סביב הפרשנויות וההכרעות הראויות משתקפות גם במקצוע האזרחות, שבמהותו עוסק בדיוק בסוגיות מורכבות

אלו. במאמר זה אנסה להציג את מכלול המאבקים באמצעות הצייר המארגן שניתן לתארו כמאבק בין מגמות רב־ערכיות למגמות חד־ערכיות. בסופם של דברים אטען בזכות החשיבות של חיזוק המגמות הרב־ערכיות כנגד אלו החד־ערכיות.

עקרונות העל כזהויות משנה ערכיות וקבוצתיות: בין הפנמה, השלמה ושלילה

זהות, במובנה הבסיסי והפשוט ביותר, היא התשובה לשאלה "מי אנחנו?" במובנה הרחב: היא כוללת בתוכה את התשובות המתייחסות לשאלה "מאיין באנו?" הנוגעת למורשת העבר, ולשאלה "לאן פנינו מועדות?", שעניינה בחזון לעתיד. מקובל לתאר זהות כמערכת של תפיסות, אמונות וערכים, שבאמצעותה פרטים וקבוצות מפרשים, שופטים, מעריכים ומעצבים את יחסם למציאות, ובהתאמה אליה הם מקבלים את ההחלטות הנוגעות לדפוסי ההתנהגות שלהם ולדרכי הפעולה שלהם במציאות מוגדרת.

לצורך דיוננו נבחין בין זהות משנה ערכית, המתייחסת לתכניה של הזהות, לבין זהות משנה קבוצתית, שעניינה בזהות הייחודית של קבוצה מוגדרת בחברה. ציונות, יהדות ודמוקרטיה הן זהויות משנה ערכיות במובן זה שהן מערכות של תפיסות, אמונות וערכים המתייחסות לרעיון ולערך מרכזי מוגדר. תיאורה של כל אחת מהן כזהות משנה בא לומר שהיא מתקיימת לצד זהויות משנה ערכיות נוספות. לעומת זאת, זהויות משנה קבוצתיות מתייחסות לקבוצות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות שונות המחזיקות בזהות מובחנת וייחודית. ייחודה של זהות קבוצתית מתבטא בכמה אופנים: תפיסות ייחודיות ומשמעויות ייחודיות הניתנות לכל אחת מזהויות המשנה הערכיות בנפרד, ותפיסות ייחודיות ביחס לשקלול ולאיוון הראויים בין זהויות המשנה הערכיות.

לסיכום: זהויות המשנה הערכיות מלמדות אותנו על ערכי היסוד העיקריים, עקרונות העל, הקיימים בחברה ובמדינה; זהויות המשנה הקבוצתיות הן היערכויות חברתיות מובחנות ושונות זו מזו על פי האופן שהן תופסות את אותם ערכי יסוד ואת יחסי הגומלין ביניהם.

ערכים עשויים להופיע בקרב פרטים וקבוצות ברמות ובהיקפים שונים, וגם בצורות ביטוי מגוונות. את מגוון ההתייחסויות לשלוש זהויות המשנה הערכיות ניתן לתאר כרצף של שלושה מרחבים בסיסיים, שכל אחד מהם מבטא אופן

התייחסות שונה: הפנמה, השלמה ושלילה. כל אחת מצורות ההתייחסות היא מרחב מגוון במובן זה שהיא עצמה מעין רצף של אפשרויות השונות זו מזו ברמתן, בעומקן ובהיקפן של התופעות.

הפנמה פירושה שהערך הוא רכיב משמעותי ובעל משמעות חיובית בזהותם של פרטים וקבוצות. מלבד התפיסה החיובית הבסיסית של הערך, שבלעדיה לא תיתכן הפנמה, הוא משמעותי עבורם בהתייחסם לעצמם, לסביבה ולמציאות על מגוון היבטיה. הוא משמש עבורם אמת מידה להערכתם העצמית ולהערכתם של גורמים שונים במציאות דוגמת פרטים, קבוצות חברתיות, ארגונים, מוסדות ומדינות. כאמור, מדובר במרחב מגוון של אפשרויות הפנמה, השונות זו מזו במעמד ובמשקל היחסי של הערך בהשוואה לרכיבים אחרים; ברמתה, בהיקפה ובעומקה של ההפנמה; ולבסוף, ברמת הנכונות להשקיע בהגשמתו של הערך.

השלמה, שלא כהפנמה, היא מרחב שבמסגרתו הערך אינו רכיב בזהותם של פרטים וקבוצות, או שהוא שולי וחסר ערך משמעותי. עם זאת קיימת הכרה בכך שמדובר בערך יסודי בחברה ובמדינה, ובעקבותיה השלמה מעשית עם עובדה זו. אחד המאפיינים המובהקים של ההשלמה הוא ההימנעות מפעולות לשינוי מציאות זו, למשל פעולות שתכליתן להביא לערעור ולפיחות במעמדו של ערך היסוד ואף לביטולו. מרחב ההשלמה כולל תופעות כהסתגלות מעשית, הסכמה שבשתיקה ואדישות.

שלילה היא המרחב שבו הפרטים והקבוצות מביעים את תפיסתם השלילית העקרונית כלפי ערך יסודי מסוים ונוקטים פעולות, ברמות ובהיקפים שונים, כדי לשנות את המציאות כך שמעמדו של הערך יתבטל, יתערער או לפחות יפחת. גם כאן משתקפת השלילה במגוון רמות אפשריות: משלילה הצהרתית במישור האידיאולוגי בלבד ועד לפעולות נמרצות לביטול מעמדו של הערך. חשוב להדגיש כי מעצם היותה של ישראל דמוקרטיה - שהרי הדמוקרטיה היא אחד מערכי היסוד שלה - היא חייבת להכיל גם את מי ששוללים את עקרונות היסוד, כל עוד שלילה זו נעשית במסגרת כללי המשחק והחוק.

אחת משאלות היסוד בחברה הישראלית היא באיזו מידה מתקיימות שלוש זהויות המשנה בקרב פרטים וקבוצות ברמה של הפנמה, השלמה או שליילה. בחינה זו תאפשר לבחון את היחס שבין הסכמה למחלוקת בסוגיות יסוד. ראוי להדגיש שגם פרטים וקבוצות שמתאפיינים בהפנמה עשויים לנהל ויכוחים נוקבים על הפרשנויות של כל אחת מזהויות המשנה ועל השקלול הראוי ביניהן בנסיבות

ובתנאים שונים. לדוגמה, קבוצות שהיהדות היא זהות משנה חשובה בזהותם הכללית - חרדים, דתיים, מסורתיים, וגם חילונים שגישתם מתאפיינת בתפיסת היהדות כתרכות - עשויות לגבש תפיסות השונות במובהק אלו מאלו בנוגע לזהות זו ולמשקלה היחסי. כך גם לגבי שתי הזהויות האחרות: קבוצות המפנימות באופן מלא את הזהות הציונית יתווכחו על השאלה, אם לשם הגשמת הציונות כיום יש לחזק את ההתיישבות ביהודה ושומרון או שמא דווקא לפנות את היישובים בשטח זה; ואילו דמוקרטים עשויים להתחלק לתומכי הגישה האינדיווידואליסטית מול תומכי הגישה הקהילתנית, הנותנת מקום של כבוד לקהילה, כולל הקהילה הלאומית.

ערכי יסוד בין חד־ערכיות לרב־ערכיות

המאבק בתחום לימודי האזרחות הוא כאמור בין רב־ערכיות לחד־ערכיות. ההיערכויות מתוארות להלן בצורה דיכוטומית רק לצורך הבהרתן. במציאות המורכבת והסבוכה יש מגוון רחב של אפשרויות ומצבי ביניים המשלבים היבטים משתי ההיערכויות.

ההיערכות החד־ערכית משקפת מגמות המתאפיינות בהעדפה ערכית ומעשית בולטת של ערך יסוד אחד על פני שני האחרים. במקרים קיצוניים מביאה המחויבות העמוקה לערך האחד לכדי שלילתם של השניים. תפיסה כזאת קשורה לרוב להשקפה בסיסית בדבר קיומן של סתירות מבניות ומהותיות בין שלושת העקרונות, המחייבות הכרעה ביניהם. ההיערכות הרב־ערכית, לעומת זאת, מתאפיינת במחויבות ערכית ומעשית מקבילה, ואף מאוזנת ברמה זו או אחרת, לשלושת עקרונות העל - ציונות, יהדות ודמוקרטיה. זו, בניגוד לחד־ערכיות, מזוהה עם תפיסה בסיסית של אפשרות להשלמה הדדית ולאפשרות של שקלול ואיזון בין עקרונות היסוד. רב־ערכיות אינה מתעלמת מהאפשרות של מתחים בין הערכים, אולם היא מעדיפה לאזן ולשקלל ביניהם ולא לבטל את האחד מפני האחר.

נתאר שני תרחישים להבהרת הדברים: האחד, שהוא קצהו האחד של רצף האפשרויות, הוא שכל הפרטים והקבוצות בחברה ללא יוצא מן הכלל מחזיקים בשלושת ערכי היסוד ברמת הפנמה, אפשרות שכמובן רחוקה מאוד מהמציאות. זה המצב בחברה שהגיעה להסכמה רחבה סביב שאלות היסוד שלה. התרחיש הקוטבי האחר הוא, שחלקים נרחבים בחברה שוללים את שלושת ערכי היסוד או לכל

הפחות שניים מהם, מצב המחזק מאוד את הפוטנציאל להיווצרותה של אי-יציבות חברתית.

בהתייחס לשאלת היציבות לרבות הסוגיה של לימודי האזרחות, ניתן לנסח כך את הטיעון המרכזי: בעוד מגמות חד-ערכיות מערערות את יציבותה של החברה הישראלית, המגמות הרב-ערכיות הן התשתית החיונית ליציבותה של החברה הישראלית ושל מדינת ישראל. לכך יש להוסיף, שאותה רב-ערכיות, עם כל המחלוקות הפנימיות על פרשנויותיה, היא עמדת הרוב המכריע של אוכלוסיית ישראל. חד-ערכיות הטוענת להעדפתה המוחלטת של הדמוקרטיה או של היהדות, ומתנגדת לשילוב, לשקלול ולאזון בין "יהודית" לבין "דמוקרטית", יוצאת נגד עמדות הרוב.

לימודי האזרחות בין חד-ערכיות לרב-ערכיות

את מה שהתחולל בלימודי האזרחות מאז פרסומו של דוח קרמניצר לחינוך אזרחי ב-1996 (קרמניצר, 1996) ניתן לתאר כניסיון עקבי ומתמשך לבסס את המקצוע על חד-ערכיות דמוקרטית. הדוח דחק כמעט לחלוטין את סוגיית היותה של ישראל מדינת לאום של העם היהודי. מובן שחד-ערכיות זו, שהתעלמה לחלוטין מהתשתית הערכית כפי שהוצגה לעיל, ספגה ביקורת ומחאה. על רקע זה נותרו היבטיה של ישראל כמדינת לאום בתכניות הלימודים ובספרי הלימוד, אולם היה ברור שהדמוקרטיה היא הגבירה, המלכה, והלאומיות היהודית היא השפחה. לכך יש להוסיף, שהדוגלים בחד-ערכיות דמוקרטית גם נטו להיות חד-ממדיים בגישתם הליברלית האינדיווידואליסטית המדגישה את זכויות הפרט. הם התעלמו לרוב מגישות דמוקרטיות קהילתניות ורפובליקניות, הנותנות מקום של כבוד לקהילה ולציבור שהפרט פועל במסגרתם. גישות אלו, התואמות הרבה יותר את רעיון הלאומיות במובנה האתנו-תרבותי, נדחו או נדחקו לקרן זוית.

הדוגלים בגישה החד-ערכית הציגו כמה טענות בעדה, ונתייחס בקצרה לשניים מהם. האחד, ערכיה של ישראל כמדינת לאום זוכים למגוון שעות לימוד דרך מקצועות דוגמת היסטוריה, ספרות ותנ"ך. לעומת זאת, סוגיית הדמוקרטיה נלמדת רק בשיעורי אזרחות, ולכן ראוי שהמקצוע יתמקד בעיקרון הדמוקרטי; השני, המיעוט הערבי הגדול, שמשקלו באוכלוסייה של מדינת ישראל הוא יותר מ-20 אחוז, לא יכול להזדהות כציוני. המכנה המשותף האזרחי בין הרוב היהודי

למיעוט הערבי הוא הדמוקרטיה, ולכן על לימודי האזרחות לבטא אותה באופן בולט ומודגש, ובגרסה הרדיקלית אף באופן בלעדי.

על טענות אלו של החד-ערכיים יוצעו להלן כמה תשובות. האחת, אין לקבל את הטענה שרעיון מדינת הלאום היהודית זוכה לתשומת לב במגוון מקצועות אחרים. טענה זו מבלבלת לחלוטין בין התרבות היהודית לגווניה לבין המושג המוגדר של מדינת לאום יהודית, היינו מדינה המבטאת את זכות ההגדרה העצמית של לאום מסוים. בשנים האחרונות הולכים וגוברים הקולות נגד עצם קיומה של מדינת לאום יהודית, הן בזירה הבינ-לאומית והן בחברה הישראלית. ישראל היא כיום המדינה היחידה שעצם קיומה בכלל, וכמדינת לאום יהודית בפרט, נתון לביקורת ואפילו נמצא תחת מתקפה. במצב זה גוברת לאין שיעור חשיבות הצדקתה של מדינת הלאום. מעניין לציין שאחד ההיבטים שהוטחה בו ביקורת חריפה במיוחד מצד החד-ערכיים הוא ההוספה של ההצדקות הדמוקרטיות לקיומה של מדינת לאום. הצדקות אלו, כך נראה, עמדו בניגוד לגישה, שבגלוי או בסתר, במודע או שלא במודע, רואה סתירה בין היותה של ישראל מדינת לאום יהודית לבין היותה דמוקרטית.

השנייה, בעצם ההתמקדות בדמוקרטיה תוך כדי ההפחתה בהתייחסות לישראל כאל מדינת לאום יהודית יש מסר, פעמים ישיר ופעמים עקיף, שבין היותה של ישראל יהודית לבין היותה דמוקרטית קיימת סתירה. לא ייתכן שמסר כזה של סתירה בין עקרונות היסוד יועבר במסגרת לימודי האזרחות. איש מהתומכים בהעדפת הדמוקרטיה לא היה מסכים, ובצדק, לגישה מנוגדת לממד הלאומי, היינו לדרישה שלימודי אזרחות יתמקדו בישראל כמדינת לאום יהודית וממילא ייווצר פחות בלימוד עקרון היסוד הדמוקרטי. הרי גם לגבי הדמוקרטיה ניתן לטעון לכאורה, שרכיביה נלמדים במגוון מקצועות אחרים. כך, למשל, תולדות מאבקם של המשטרים הדמוקרטיים מול אלה הטוטליטריים או ערכים דוגמת כבוד האדם, ערבות הדדית ופלורליזם עולים גם במקצועות שאינם אזרחות. אף ברדעת לא יטען שבגלל אלה אין צורך ללמוד באופן מסודר ושיטתי על הדמוקרטיה וערכיה, וכך צריך להיות גם בנוגע למדינת הלאום היהודית.

התשובה השלישית היא שהטענה בדבר היעדר ההזדהות של המיעוט הערבי עם עקרונות היסוד של המדינה והצורך להשיג מכנה משותף מוסכם איננה רלוונטית. לא ייתכן שלימודי אזרחות יתעלמו או יפחיתו מחשיבותם של ערכי היסוד רק בגלל קיומן של קבוצות שלא מקבלות אותם. אין להסכים להפחתת לימודי ה"יהודית"

בגלל הערבים, כמו שאין להסכים להפחתת לימודי ה"דמוקרטיה" בגלל החרדים. עקרונות היסוד, מעצם מעמדם כתשתית ערכית וחוקתית, חייבים להופיע במלוא הדרם בלימודי האזרחות במדינה המגדירה את עצמה כיהודית וכדמוקרטית. המיעוט הערבי שחי כאן חייב להכיר את התשתית הערכית החוקתית גם אם הוא מתנגד לה. במונחים שהוצגו לעיל, אין לחייב את המיעוט בלימוד ערכי היסוד ברמה של הפנמה כרכיב בזהות, אבל הלימוד חייב להתקיים ברמה המעשית של היכרות עם המציאות במדינה שבה הם אזרחים. לבסוף, הטענה בדבר הצורך להתאים את הלימודים למיעוט הערבי, ולכן להתמקד בדמוקרטיה, מתעלמת מהצורך להתאים את הלימודים לקבוצות המרכיבות את הרוב המכריע בישראל. המכנה המשותף לקבוצות אלו הוא תפיסתה של ישראל כיהודית ודמוקרטית ומחויבותה לאותם ערכי יסוד. פעמים נראה שעבור החד-ערכיים זה חידוש של ממש, אך ראוי להזכיר אותו: בדמוקרטיה גם לרוב יש זכויות.

סיכום

ראשית, על לימודי האזרחות לתת ביטוי לאותה התמודדות רבת פנים עם שלושת ערכי היסוד, ולגישות השונות בנוגע ליחסי הגומלין ביניהם. בהקשר זה, וכביטוי מעשי לדמוקרטיה, על לימודי האזרחות לכלול ייצוג של מגוון הגישות הקיימות בחברה הישראלית, כולל אותן גישות שאינן תואמות את מעגלי ההסכמיות או אף רחוקות מהם.

שנית, ובהמשך לדיון בעקרון הרב-ערכיות, לימודי האזרחות אינם יכולים להיות מ"האו"ם", ניטרליים כביכול ביחס לגישות השונות, כאילו כל הגישות והעמדות שוות זו לזו בערכן. לימודי האזרחות חייבים להיות רגישים, ולאזן בין הצורך להציג כראוי את מגוון הגישות והעמדות בחברה, כולל אותן גישות שמחוץ למעגל ההסכמיות, לבין המחויבות הערכית הברורה לשלושת עקרונות היסוד - ציונות, יהדות ודמוקרטיה - כפי שמחויבות זו משתקפת בחוק חינוך ממלכתי. מבובנים רבים ניתן לראות בהשלמה שהוצגה לעיל גורם מתווך וחיוני מאין כמותו בין ההפנמה לבין השלילה, בייחוד ובעיקר בדמוקרטיה. דמוקרטיה, מעצם מהותה, לא נועדה ליישום רק בקרב הדומים לנו והקרובים אלינו, אלא דווקא בקרב הרחוקים מאתנו עד כדי התנגדות לעקרונות היסוד שלנו. בהקשריה של החברה הישראלית, אין הכוונה לכפות את שלושת עקרונות היסוד כזהות משנה

דרך מערכות החינוך או לימודי האזרחות על מי שאיננו מסכים להם. תכליתו של מקצוע האזרחות אינה בהכרח להפוך את הלא־ציונים לציונים; ואולם אין שום מניעה שתלמידים במגזר הערבי ילמדו את התשתית הערכית החוקתית של המדינה ולו בגלל עובדת היסוד שזו המדינה שהם חיים בה, גם אם אינם מסכימים לתשתית זו ואולי אף שואפים לשנותה מן היסוד.

ישראל היא מדינתם של מאה אחוזים מאזרחיה, במובן זה שהיא דמוקרטית ולכן חייבת להעניק יחס שוויוני לכלל האזרחים ללא קשר להשתייכותם הלאומית. עם זאת, היא מדינת הלאום של כשמונים אחוזים מאזרחיה שמבטאים בה את זכותם להגדרה עצמית, והיא איננה מדינת הלאום של עשרים האחוז האחרים. בניגוד להנגדה רבת־השנים שנעשתה במקצוע בין מדינת לאום יהודית למדינת כל אזרחיה, הנגדה שיש לה תומכים רבים גם כיום, ישראל היא מדינת לאום יהודית של כל אזרחיה. זו תמצית קיומה כמדינה יהודית ודמוקרטית.

מקורות

קרמניצר, מרדכי (1996). להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות. ירושלים: מרכז ההסברה.